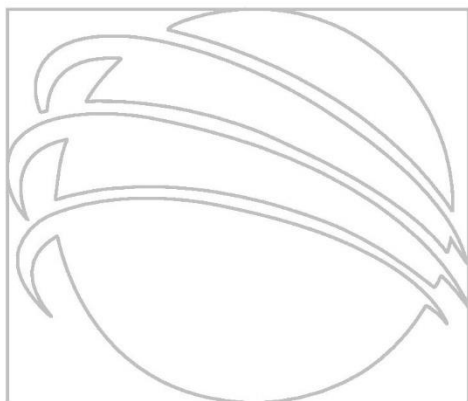

MRC Working Papers

No 6/ 2016

On the Subjectiveness
of Economic Research
(in Bulgarian)

Rossitsa Toncheva

ISSN 2534-9465

January 2016

JEL A1, B41

Keywords: Subjectiveness, Economic Research

Abstract

The scientific research is designed to "serve" the business practice, in particular the economic agents. The theory attempts to disclose the core, the repeatable and the logical in the phenomena. We can limit its task to one of the follows: to investigate the substance and content of phenomena only or to improve the methods as a "technology" for controlling processes that exhibits this content, or both.

This study provides arguments to support the assumption that economic processes are historically conditioned but essentially they are a complex of recognized and/or well-known causation, where the man with his behaviour motives is the key element.

Резюме

Научните изследвания са предназначени да "обслужват" стопанската практика, т.е.: икономическите субекти. Теорията се стреми да открие общото, повтаряемостта и логичното в явленията. Въпросът за теорията е дали да се изследва само същността и съдържанието на явленията или заедно с него и "технологията" за управление на процесите, която проявява това съдържание, или само "технологията".

С настоящото изследване се предлагат аргументи, подкрепящи разбирането, че икономическите процеси са исторически обусловени, но по същество те са съвкупност от разпознати и/или опознати **причинно - следствени зависимости**, където субектът със своите мотиви за поведение е ключов елемент.

1. Въведение

Научните изследвания са предназначени да "обслужват" стопанската практика, т.е.: икономическите субекти. Теорията се стреми да открие общото, повтаряемостта и логичното в явленията.¹ Обратно, участниците в стопанските процеси се стремят да открият уникалното, неповторимото, индивидуалното в явленията, така че при относително изравнени условия и възможности за използване на ограничените материални ресурси, да намерят онези временни отклонения от общите закономерности, за да използват предимствата на всяко изключение и да извлекат по-високи печалби. При това положение, основен въпрос за теорията става дали да се изследва само същността и съдържанието на явленията или заедно с него и "технологията" за управление на процесите, която проявява това съдържание, или само "технологията".

Следователно, изследванията в обществените науки не могат да поставят ограничения или да формулират начини на действия на хората, а напротив, имат за цел този опит да бъде обобщен, като стремежът е да се

¹ По този повод проф. С.С. Демостенов пише, че "... нашите тези отговарят на действителността само ако явленията се разглеждат откъм тяхната същност и каузалните връзки между тях." Едва след това може да се поставят въпроси относно "... кое от съществуващото трябва да бъде запазено, кое трябва да бъде премахнато или преобразувано, на кое трябва да съдействаме и на кое трябва да пречим...". **Демостенов, С.С.** Увод в теоретическата политическа икономия /общо учение за стопанството/ 7МГрафик, София, 1991., с. 5-9.

отделят преходните модели на поведение от логическите. Но практиката непрекъснато предлага примери за отклонения, изключения от изведените всеобщии “закони”, което означава, че: 1) обществените отношения търпят развитие, т.е.: развиват се индивидуалните, а в резултат на тях и груповите ценности и модели на поведение, и 2) тези видоизменени обществени отношения изискват да се доразвият изведените вече зависимости.

Изводът, който се налага е, че икономиката е наука, която възниква на основата на емпиричния опит. Тя има за цел да обясни явленията и процесите, появяващи се при взаимоотношенията между хората, наречени от съвременната теория икономически агенти. За да регулират взаимно действията си, икономическите агенти изграждат съвкупност от понятия и правила помежду си, а тези правила намират отражение в законите, които формират нормативната рамка на техните отношения. Така субективността в икономическите изследвания придобива историческа обусловеност.

2. Исторически предпоставки.

При анализа на обществените процеси винаги се търси онова общо поведение на хората, което е било проявено в предишни моменти. Само чрез изследване на историческото развитие на обществените отношения може да се определи в каква степен и с каква скорост са се променяли тези отношения. Тъй като хората се променят изключително бавно, основната аксиома в икономиката е, че тенденцията проявена в относително дълъг период от време ще се запази. Това придава на икономическите процеси характер на историческа обусловеност, но по същество представлява съвкупност от **причинно - следствени зависимости**. На основата на горното допускане, се изграждат различни теории

², всяка от които се опитва да обясни с относителна степен на достоверност икономическите явления, да предвиди тяхното развитие, а понякога и да предложи начини за тяхното управление. Но “ ... бъдещето никога не настъпва и ние никога няма да живеем в него”³.

През 20-ти век, икономикса⁴ се развива до степен, при която “...фундаменталната наука за рационалното и ефективно използване на оскъдните ресурси в производството, размяната, разпределението и потреблението”⁵ е раздробена на десетки теории (без да се отчитат различните модели за управление на икономическата система). В последното десетилетие се наблюдава тенденция традиционните възгледи за икономическите явления отново да заемат централно място в икономическата наука. Политическата икономия се възражда⁶, като едновременно се увеличават и последователите на субективната теория. Все по-често, в литературата се изследват начините за

² В икономическата литература съществуват над 77 различни теории, но този въпрос може да се остави на историците на икономическата наука.

³ **Търоу, Л.** Изграждане на благосъстояние: новите правила за хората, компаниите и нациите в икономиката, основаваща се на познанието. София, 2000, с. 290.

⁴ “Самият термин е от английски език и на български най-познато звучи - политическа икономия.”, **Савов, Ст.** и колектив. “Икономикс”. Люрен, София, 1993, с. 15.

⁵ Пак там, с. 795.

⁶ Типичен пример са неокласическата и неокейнсианската теория, които са двете основни научни теории, предлагащи цялостна концепция за процесите и явленията като икономическата система.

въздействие върху икономическите явления и процеси, като централно място заема **субектът**, а не обектът в изследването. Не само автори като Дж. Стиглиц⁷, Л. Търоу⁸, П. Дракър⁹, П. Кругман¹⁰ и др., но и представители на обективистичните възгледи като П. Самуелсон¹¹, Ст. Фишър¹², Р. Мъсгрейв¹³ и др. признават, че икономическите явления са съпътствани от субективност, която се проявява на различни равнища: индивидуални, групови и обществени. Разделянето не се подчертава изрично, но в изследванията се открива тенденция към отделяне на груповите характеристики от обществените.

Тезата, че политическата икономия е онтологическа номографическа наука все по-често се поставя на изпитание от съвременните автори. Съгласно тази теза, "... човекът се мени, но същността на неговата природа остава без всякакви промени"¹⁴, а икономиката се интересува от явленията и процесите от към: 1) тяхната същност; 2) онова което е и което може да стане; 3) общото, типичното, което те притежават и което се повтаря в тях *винаги и навсякъде*¹⁵. Съвременните автори обръщат внимание на изменените условия, в които "непроменената" природа на човека е изменила отношението си към икономическите блага. Вече съществуват качествено нови икономически блага, като например въздухът и водата, които в началото на 18-ти век не влизат в обхвата на икономическата проблематика, но днес тези блага са от първостепенно значение.

Практиката показва, че изградените представи и възприятията за нещата карат хората да действат по определен начин. Действията от своя страна формират практическия опит, който служи за основа на икономическата теория да извежда понятия /категории/ и "закони". Това означава, че същността на явленията в икономиката се изследва чрез анализ на отношенията на хората, изразени чрез техните действия. Но тези действия са реакции, породени от обстоятелствата и създадени от възприетата политика за управление на икономическите процеси, а политиката от своя страна е изградена върху изведените вече "всеобщи икономически закони". Тези "закони" частично се възприемат от хората, като пораждат нови действия формиращи нов практически опит и видоизменят установените представи и възприятия. Така, теорията по-скоро следва практическия опит, което означава, че връзката:

⁷ **Стиглиц, Дж.** Икономика на държавния сектор. Университетско издателство "Стопанство", София, 1996.

⁸ **Търоу, Л.** "Изграждане на благосъстояние: новите правила за хората, компаниите и нациите в икономиката, основаваща се на познанието". София, 2000.; "Бъдещето на капитализма". София, 2000.

⁹ **Дракър, П.** Новите реалности в управлението, политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света. Христо Ботев, София, 1992; "Мениджмънт предизвикателствата през 21-ви век". Класика и стил, София, 1999.

¹⁰ **Кругман, Пол.** Амбулантно благополучие. Дамян Яков, София, 1999.

¹¹ **Samuelson, P. and William Nordhaus.** Economics. McGraw-Hill Book Company, Twelfth edition, 1985.

¹² **Фишър, Ст., Р.Дорнбуши, Р.Шмалензи.** Икономика. Основи на микро - и макроикономиката. Издателство Отворено общество, София, 1997.

¹³ **Мъсгрейв, Р. и П. Мъсгрейв.** Държавни финанси - теория и практика. София, 1998.

¹⁴ **Демостенов, С.С.** Увод в теоретическата политическа икономия /общо учение за стопанството/ 7МГрафик, София, 1991., с. 139.

¹⁵ Вж. подр.: **Демостенов, С.С.** Увод в теоретическата политическа икономия /общо учение за стопанството/ 7МГрафик, София, 1991., с. 5-9.

“практика - анализ - теория” остава отворена, а явленията и процесите в икономиката могат да се обяснят, но не могат да се управляват. Типични примери са процесите, свързани с данъчното облагане и концентрацията на капитала.¹⁶ Следователно, теорията и практиката са в непрекъснато противоречие. То може частично да бъде обяснено, ако съвкупностите от отношения се анализират чрез техните логически форми на проявление, без субективистивностите при икономическите явления да се превръщат в закони.

3. Необходимост от понятия.

Всяка научна област използва определен набор от понятия, които се различават по своето съдържание и обхват.¹⁷ Винаги стои въпроса за изясняване на специфичното значение, което съответната наука влага при използването на определено понятие, а проблемът е, че всяко от тях има дискуссионен характер. Скоростта, например, при икономическата и физическата наука имат коренно различно значение, въпреки, че и при двете се има предвид времето, за което протича определен процес. При икономическата наука, обаче скоростта се явява израз на определено очакване, докато при физиката вероятността е превърната в сигурност. При фундаменталните науки не е необходимо откритите закони да бъдат видоизменяни, както и да се правят уговорки за тяхното относително действие, което е типично за икономическите. Притегателната сила на земята е коренно различна от притегателните сили за капитала.

Съществува огромно разнообразие* от понятия в съвременната икономическа теория, голяма част от които отдавна са загубили първоначалното си значение. В особена степен това важи за икономическата теория и конкретно за финансовата област. Основополагащи при изследване на всички икономически процеси остават категориите “нужда”, “ползност”, “благо” и “ценност”, а техният *субективен характер* е носител на непрекъсващото развитие както в теорията, така и в практиката. От обикновени понятия, с които се означават субективните представи на отделните индивиди, те се превръщат в икономически категории**, в инструменти на икономическата наука. Но както може да се различат над 300 нюанса на зеления цвят, така и значението на определено понятие не може да бъде направено веднъж за винаги. Понятията са само опит да се опише реалността. Те са причина в съзнанието на хората да се представят процеси изведени от емпиричния опит.¹⁸ Доказателство за това е, че

¹⁶ Регулациите на тези процеси се извършват последващо, т.е.: след като самите процеси са се проявили и тяхното влияние е оценено.

¹⁷ Според Й. Шумпетер, “... в икономическата наука трябва да бъдат преодолен много пречки, преди да се осъзнае ясно задачата на аналитика. Но изграждането на модел, т.е.: съзнателните усилия за систематизиране на понятията и на отношенията е нещо още по-трудно и е свойствено на един по-късен етап на научното мислене. Разработки от подобен вид в икономиката датират по същество от времето на Кантийон и на Кене.”. Пак там, с. 271.

* Според най-малко оспорваният речник на икономическите термини, “Longman Dictionary of Business English”, J.H. Adam, York Press, 1989, съществуват поне 2000 думи и фрази със специфично икономическо значение.

** Само то понятие “категория” като най-общо значение изразява съвкупността от понятия на дадена наука. Кратък политически речник. Партиздат, София, 1974, с. 264.

¹⁸ Вж. подр. Хърсев, Е. в предговора към българското издание на **Боди, Зви; Алекс Кейн и Алън Дж. Маркъс**. Инвестиции. Трето издание, Натурела, 2000, с.xiv.

всеки автор¹⁹ особено внимателно определя границите на значението на понятията, които ще използва, тъй като отчита техният дискуссионен характер. Дори Марк Твен хумористично описва даването на имена като процес, предшествал “грехопадението”.

Въпреки разбирането на Й. Шумпетер, че е “... смехотворен методът да се анализира даден феномен чрез установяването на смисъла на една *дума*”²⁰, трудно може да стане ясно какво се казва и още по-малко какво се прави, без уточняване на смисъла, който се влага чрез използването на дадено понятие. Но самият Шумпетер уточнява, че “...понятията, които имаме по всяко време, и логическото отношение между тях стимулират по-нататъшното фактологично изследване, а по-нататъшното фактологично изследване стимулира появата на нови понятия и отношения.”²¹

Инструментариумът, средствата, с които работи теорията за икономиката са понятия, които по своята същност са обществени. Този факт предопределя високата степен на субективност първо, при дефиниране на категорийния апарат, с който си служи икономиката и в последствие-субективността се проявява при изследване на закономерностите за икономическите отношения, явления и процеси. А динамиката в развитието на отношенията и процесите непрекъснато изменя тяхното съдържание. В допълнение, съдържанието на понятията се пречупва през отношението на авторите към самите процеси. Следователно, понятията винаги съдържат субективност.

4. Относителност на предвидимостта на икономическите процеси.

Основна характеристика на всички съществуващи теории е, че те носят отпечатъка на времето през което са изградени и в по-голяма или по-малка степен всяка от тях добавя елементи към “пъзела” на общата икономическа теория. Но никоя от тях не може изцяло и напълно да обясни реалните икономическите процеси.

Възприетият подход за изследване на явленията и процесите е те да се анализират чрез **количественото преобладаване на изявени качествени характеристики от опознатата страна на природата на човешката личност.**

Качествените различия и индивидуалностите не могат да се обхванат и никоя наука не си е поставяла такава цел. Целта обикновено е да се предвиди с относителна точност при кои елементи от общата система съществуват **натрупвания, които доближават критичната маса**, и в резултат на което е възможно да настъпят качествени промени.

Най-често теорията си служи с анализ на историческите данни и значително по-рядко с предположения. На тази основа се търсят средства, с които да се открие възможност за предвиждане на бъдещото развитие на процесите; извеждат се закони и се правят допускания за тяхното приложение, а “експериментите” се правят както от отделните хора, така и от общности, а в глобален аспект, опитите се провеждат на равнище държави, региони и световна

¹⁹ Дж. М. Кейнс “задържа” развиването на главната тема, за да “изясни някои объркани въпроси” по отношение на определенията и понятията. (Кейнс, Дж. М. Обща теория на заестостта, лихвата и парите. Принсепс, София, 2001., кн. II)

²⁰ Шумпетер, Й. История на икономическия анализ от 1970 до 1870 година, том Втори, Прозорец, с. 241.

²¹ Пак там, с. 271.

икономика. Резултатите се проявяват относително бавно, спрямо резултатите на останалите науки /резултатите от опитите на Едисон са мигновени/. А често се проявяват и резултати породени от събития, които вече са извън ползрението на икономическите агенти.²² По аналогия и за разлика от другите науки, където опитите могат да бъдат правени в лаборатории, при обществените науки, **“лабораторният” материал има две съставни части: информацията за историческите данни и човека.**

От всичко до тук, може да се направи извода, че основна задача на обществените науки е да търси начин за **увеличаване предвидимостта на обществените процеси.** Въпреки това, остава разбирането на П. Дракър, че сложната взаимовръзка между трите основни сфери: микроstopанството на индивидите и фирмите, макроstopанството на националната държава и световното stopанство трудно може да бъде описана. “Тя не може и да бъде анализирана. Тя не дава възможности и за предвиждания”²³.

5. Достоверност и приложимост на техническите интерпретации и математическото моделиране. Аксиоматичност на законите в икономиката.

В икономиката особено силно се използват правилата на алгебрично пресмятане. Алгебрата, обаче е построена на определени допускания - аксиоми, които автоматично се пренасят и върху икономиката. От своя страна, алгебрата не съществува в материалния (веществен) свят. Тя е само количествено отразяване на материалните форми, които съществуват единствено като геометрични. Без да се навлиза задълбочено в същността на математиката, твърдението, че всяко явление в природата има своята качествена геометрична форма и може да се представи чрез количественото алгебрично пресмятане е дискуссионно само по отношение на обществените явления, т.е.: отношенията. Тази аналогия може да се пренесе в икономиката, от което следва че всеки от процесите има своята геометрична форма, а поради тяхната динамиката, освен зависимостите между явленията, се намесва и факторът време. Следователно, икономическите явления ще се представят като тримерни графични изображения с втори фактор - времето. Следователно, изследваното явление може да се представи като функция на всички останали във времето. Така факторите, изменящи икономическите явления се свеждат до два: времето и всички останали. Основна двуфакторна, темпорална функция е тази на спиралата, от което следва, че всеки икономически процес ще има графичната

²² Непрекъснато се проявяват резултати породени от събития, които вече са извън ползрението на икономическите агенти. “И тези събития не винаги ще могат да бъдат идентифицирани дори и след като са дали резултат”, Дракър, П. “Новите реалности в управлението, политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света”, София, 1992, с.168; “Реалностите се различават от проблемите, на които политиците, икономистите, учените... все още наблягат... Разминаването с реалността, което характеризира значителна част от съвременната политическа и икономическа наука, е едно убедително доказателство за това.”, с.3. Освен това, “Целта трябва да е друга: да се предизвикат благоприятни събития, а не да се предотвратят неблагоприятните”. Търоу, Л. Изграждане на благосъстояние: новите правила за хората, компаниите и нациите в икономиката, основаваща се на познанието. София, 2000, с. 343.

²³ Дракър, П. Новите реалности в управлението, политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света. “Христо Ботев”, София, 1992, с. 158.

форма на спирала.²⁴ Ако се изолира влиянието на времето, функциите ще бъдат еднофакторни и така всеки от елементите на икономическите явления може да се представи чрез основните геометрични форми - триъгълник и кръг. Изказаната хипотеза намира подкрепа в честото използване на графики при представяне на икономическите процеси. На основата на графики съществува и направление във финансовата теория, тъй нар.: “технически” анализ, а практическото им използване безспорно е начин за по-бързо четене на икономическа информация в практиката.

Специфичен подход за изследване от 70-те години до днес е приложението на теорията за рационалните очаквания.²⁵ По-специално, се прави допускането, че икономическите агенти реагират безпристрастно на всяка новопостъпила информация от съответните пазари като я отразяват обратно.

Въпреки, че теорията на Лукас е оспорена от новото кейнсианство, основната идея, приложена в теорията може да се открие в почти всички икономически анализи. Рационално е, че икономическите агенти реагират на всяка новопостъпила информация, но тяхната реакция може да бъде “изчакване”. Причината за неуспеха на теорията, както и на други подобни е, че се правят допускания в определена степен, а изследваното явление се изолира от останалите, които се приемат за непроменливи.²⁶ По този начин често се пропуска да се отчете влиянието на даден фактор, който в съответния момент може да има определящо значение. Различен е въпросът за достоверността на приложимостта на съответната информация, както и за **периода от време след който новата информация ще се отрази като нови реакции на икономическите агенти.**²⁷

Така може да се формулира и основният недостатък при прилагане на математически модели към икономическите процеси. При техническите интерпретации трябва винаги да се има предвид правилото, че икономиката е обществена наука и данните имат относителна достоверност. Те са относително верни дори за периода, за който се отнасят, тъй като са конструирани при допускания от определена величина. Пример за това как показателите имат определена степен на недостоверност могат да се открият в използването на различните методики за измерване на основни индикатори, като националния

²⁴ Така изглежда кривата на Филипс с данните за инфлация и безработица на американската икономика през периода 1961-1980.

²⁵ Основоположник на теорията за рационалните очаквания е Роберт Лукас. В резултат на неговите хипотези се развива школа, основана от него и Томас Сарджънт. Разбиранията на последователите на тази теория са, че икономическите агенти имат рационални очаквания когато “техните предвиждания са непредубедени (*unbiased*) и използват цялата налична информация”, а цените и заплатите са еластични, така че винаги се намират на техните равновесни равнища. От тези позиции, политиката на държавата не може да има значително влияние върху пазара. Вж. **Samuelson, P. and William Nordhaus.** Economics. McGraw-Hill Book Company, Twelfth edition, 1995, p. 335-334, 913.; **Кругман, Пол.** Амбулантно благополучие. Дамян Яков, София, 1999, с.с. 260-262, 273-277, 292-295. За повече подробности вж. “After Keynesian Macroeconomics”, Robert E. Lucas Jr. and Thomas J. Sargent.

²⁶ “Икономическата теория всъщност представлява съвкупност от модели: опростени представяния на действителността, които неизбежно изпускат някои аспекти, за да се съсредоточат върху други.”, **Кругман, Пол.** Амбулантно благополучие. Дамян Яков, София, 1999, с. 310.

²⁷ Анализът на критиците на Кейнс показва, че краткотрайното действие на неговите правила се дължи именно на това, че той приема цените за постоянна величина. Съществува и допълнително ограничение за прилагане на икономическите теории в практиката, което е породено от политическите модели и цели в управлението.

доход или брутният продукт²⁸, което вече е предпоставка на основата на неясни данни да се правят погрешни изводи. В теорията е придобил популярност показателят “нетно икономическо благосъстояние” /NEW/, конструиран от У. Нордхаус и доразвит от Дж. Тобин.²⁹ Този пример показва, че всеки опит да се измери определено икономическо явление е съпътствано от условности и достоверността на получените резултати трябва да се подлага на съмнение. Следователно, резултатите би следвало да се възприемат по-скоро като хипотези, отколкото като закони; интерпретацията на количественото преобладаване при изследвания обект не трябва да се абсолютизира и трябва да се отчитат психологическите аспекти на изначалните понятия, въз основа на които е изградена съществуващата теория, въпреки че “... през 70-те години на XIX в. Леон Валрас направи икономическата наука точна, като я превърна в математическа дисциплина”³⁰.

Понякога се пропуска същественото от теоретична гледна точка различаване на явленията като отношения и явленията като процес. Най-вече може да се изрази разбирането, че същността на икономическите явления е правилно да се анализира като отношения; проявяването на отношенията- като процеси; а различните форми на проявяване, които отношенията придобиват в практиката, в зависимост от техния състав - като разновидности на самите явления . **Прилагането на фундаменталните науки към икономическите може да се приеме като прилагане само към проявената страна на процесите- откъм съдържателната им страна; докато откъм същностната им страна, те остават отношения с изразен субективен характер, който не подлежи на строго математическо моделиране.**

Логически, следва заключението, което може да се окаже начало на последваща дискусия, че икономиката все по-често ще се преразглежда чрез връзката ѝ с “избора” и демокрацията като обществени категории, отколкото с математиката, като фундаментална наука.

Субективността в изследванията се проявява в още едно противоречие - неудобството да се работи с емпирични данни, които по своя характер са статични величини. Те са само история, която авторът приема, че ще се екстраполира в бъдеще. Така остава съмнението дали личностните предпочитания на автора не се отразяват в едностранчиво, а понякога и в манипулативно интерпретиране на данните, т.е.: в субективистичност.³¹

²⁸ В най - голяма степен това си отнася за развиващите се страни, и по - специално за България. Съществуват чувствителни (значими) отклонения в данните за посочените показатели за България при различните официални източници, в т.ч.: национални и международни.

²⁹ Индексът MEW (Measure of Economic Welfare), а по- късно NEW (Net Economic Welfare) има за цел да посочи, че брутният вътрешен продукт не е достатъчно точен измерител на икономическото благосъстояние, тъй като той не може да отрази стойностно: свободното време, “сивата” икономика и замърсяването на околната среда, които на определен етап от икономическото развитие придобиват първостепенно значение. За повече подробности вж. “Is Growth Obsolete?”, William Nordhaus and James Tobin.

³⁰ **Дракър, П.** Новите реалности в управлението, политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света. “Христо Ботев”, София, 1992, с. 166-168.

³¹ Не са малко случаите, при които се използват сложни модели от висшата математика, за да се направят изводи, че при нарастване на цената на даден пазар, желанието за покупка от страна на потенциалните участници намалява. Динамиката на развитие на обществените, съответно на икономическите процеси не позволява подобно “разхищаване” на основният ресурс - времето.

6. Времето като понятие в икономиката.

Икономическата теория е отделила незначително малко на “времето” и не го разглежда като икономическа категория. Едновременно, времето като фактор непрекъснато се отчита в икономическите анализи. Най-вече, времето се включва при всеки опит да се определи отстоянието от инвестиране и появата на съответния продукт на инвестирането. Само от позициите на времето може да се изведе адекватна закономерност при явленията и процесите, и само времето може да докаже нейната приложимост и значимост. Няма анализ в теорията и практиката на икономическите процеси, който да не се основава на времето. Именно за това, всички разсъждения се оформят от позициите на краткосрочни и дългосрочни очаквания и последици. Към този проблем може да се приложи популярната теория на сложните системи, която отново с точността на математиката доказва, че сложните системи не позволяват предвиждания, а се управляват от фактори, които статистически са незначими³². При извеждане на икономическите зависимости основно място заема очакването за “рационално поведение”^{*} на икономическите агенти. Много често обществените нагласи обаче, не могат да се идентифицират, а поведението на отделните субекти на микроравнище не отговарят на очакванията, формиращи чрез анализ на макроравнище и не се подават на управление от икономическата политика. От тези позиции може да се твърди, че **изследванията на икономическите процеси имат времеви хоризонт на достоверност, който винаги остава неизвестен и непредвидим.**³³

За разлика от останалите неща, които човек е създал и за които сравнително точно може да се определи момента, от който те започват да съществуват, отношенията между хората се развиват извън погледа на отделния човек и е необходим значителен период от време докато определени отношения се проявят като групови, а в последствие и като обществени.

Следователно, при обществените науки, **емпиричният материал за изследване е отразеният опит, а проверката на изградените хипотези става във времето.** Времето необходимо за проверка на хипотезите е кратък от позициите на историята, но спрямо продължителността на човешкия живот този период често е непоносимо дълъг. Така се формира още едно противоречие, породено от субективни оценки - настояще срещу бъдеще, което оказва влияние върху избора на съвкупност от икономически решения.

Горните разсъждения са валидни и в обратна посока. Определени решения и действия могат да станат причина за активиране на икономически процеси, които да се развият така, че да дадат основание на учени и политици за

³² “В основата на този механистичен модел лежи положението, че само онова, което е *статистически значимо*, е и определящо, и има съществено влияние. Но за вида реалност, с който сега си има работа икономическата наука, това положение, както стана очевидно, е твърде съмнително.”, **Дракър, П.** Новите реалности в управлението, политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света. Христо Ботев, София, 1992, с. 166-168.

^{*} По въпроса за съдържанието на израза “рационално поведение” може да бъде проведена продължителна дискусия, която не може да намери място в настоящата разработка, поради което думата е поставена в кавички.

³³ Изразеното становище намиращо подкрепа в теорията на чикагския икономист Джордж Дж. Стилгър, получил Нобелова награда през 1982 г., който защитава идеята, че публичната регулация не оказва ефект върху индустриалните структури и функционирането на пазарите.

извеждане на несъществуващи, дори невъзможни “закони”. Те не издържат на проверката на времето, но също отнемат време.³⁴

Наличието на международни икономически отношения допълнително усложнява проверката на изведените от теорията и възприети чрез политиката хипотези.³⁵ Поради обстоятелството, че резултатите се отчитат чрез макроикономическия подход, а паричните и стоковите отношения до голяма степен се саморегулират, то съвременните глобални икономически системи, както и отвореността на икономиките удължават периода за проверка на хипотезите. Подходът за управление на икономиката се базира на макроикономически показатели, но те имат последващо значение, тъй като са резултат от действията на икономическите субекти, а не причина за тях.

С времето, теорията за икономическите процеси е претърпяла развитие, което е довело до групиране на отношенията и отделянето им в самостоятелни клонове на науката “икономика”. Част от тях изследват отношенията и процесите, свързани с производството, други с размяната, а трети с разпределението и преразпределението на икономическите блага.

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Всеки от поставените въпроси може да се анализира самостоятелно, но те са посочени само като рамка за понататъшни изследвания; като едновременно определящи и ограничаващи условия за анализ. Остава разбирането, че единствената значима цел, която не се е превърнала и не може да се превърне в преходна е стремежът към задоволяване на нарастващите материални и духовни субективни потребности. С езика на икономическата наука, въпросът се отнася до растежа, и по-конкретно до крайното потребление в най-широк смисъл. На тази основа, във фокуса на икономическите изследвания би следвало да остане търсенето на все по-адекватно дефиниране и възможности за управление на общественото благосъстояние, което минава през определяне на икономическото богатство и личностното осъществяване, а познаването на механизмите на паричното обръщение дава възможност за “рационално” и ефективно разпределение на оскъдните ресурси.

Samuelson, P. and William Nordhaus. Economics. McGraw-Hill Book Company, Twelfth edition, 1985.

Боди, Зви; Алекс Кейн и Алън Дж. Маркър. Инвестиции. Трето издание, Натурела, 2000.

Демостенов, С.С. Увод в теоретическата политическа икономия /общо учение за стопанството/ 7МГрафик, София, 1991.

³⁴ Типичен пример за това е цялата система на бившите социалистически страни.

³⁵ Особено силно е влиянието на международните отношения при малките държави.

Дракър, П. Новите реалности в управлението, политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света. Христо Ботев, София, 1992; “Мениджмънт предизвикателствата през 21-ви век”. Класика и стил, София, 1999.

Кругман, Пол. Амбулантно благополучие. Дамян Яков, София, 1999.

Мъсгрейв, Р. и П. Мъсгрейв. Държавни финанси - теория и практика. София, 1998.

Савов, Ст. и колектив. “Икономикс”. Люрен, София, 1993.

Стиглиц, Дж. Икономика на държавния сектор. Университетско издателство “Стопанство”, София, 1996.

Търоу, Л. “Изграждане на благосъстояние: новите правила за хората, компаниите и нациите в икономиката, основаваща се на познанието”. София, 2000.; “Бъдещето на капитализма”. София, 2000.

Търоу, Л. Изграждане на благосъстояние: новите правила за хората, компаниите и нациите в икономиката, основаваща се на познанието. София, 2000.

Фишър, Ст., Р.Дорнбуши, Р.Шмалензи. Икономика. Основи на микро - и макроикономиката. Издателство Отворено общество, София, 1997.

Шумпетер, Й. История на икономическия анализ от 1970 до 1870 година, том Втори, Прозорец